

Emlékezés az emlékezőkre **(A gályarabok oszlopa és a debreceni reformátusság** **ünnepelési gyakorlata a 19–20. század fordulóján¹)**

Fazakas Gergely Tamás

irodalomtörténész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

A Nagytemplom és a Református Kollégium közötti téren 125 évvel ezelőtt, 1895. szeptember 21-én állították fel a 17. századi protestáns gályarabok emlékoszlopát. A monumentum a nápolyi gályarabságra hurcolt, majd 1676. február 11-én Michiel de Ruyter holland admirális által kiszabadított magyarországi prédikátorok tiszteletére készült. Áttételesen emléket állít a gyászévtized idején (1671–1681) üldözött minden reformátusnak és lutheránusnak, különösen azoknak a lelkészeknek és tanítóknak, akiket az 1674. március 5-i pozsonyi rendkívüli törvényszék elé idéztek. A megjelenés kényszere azokra terjedt ki, akik abban a mintegy 30 magyarországi vármegyében éltek, amely kívül esett a Hódoltság, illetve az Erdélyi Fejedelemségen. Így tehát a joghatóság Debrecenre sem vonatkozott. Vagyis korántsem volt magától értetődő, hogy e város váljék a gályarabok 19–20. századi emlékezetének legfontosabb helyszínévé.

A következőkben két szempontból tekintem át ezen emlékezési gyakorlat formálódásának történetét a 19. század utolsó harmadában. Egyrészt a gályaraboszlop felállításához vezető folyamatról írok, másrészt arról, hogy 1895 után milyen szerepet töltött be az emlékhely a debreceni reformátusság és a kollégium ünnepi rítusaiban. Jelen cikk egy nagyobb léptékű, több fejezetből álló kutatás néhány megállapítását foglalja össze.²

A szemléleti és módszertani alapvetéshez a következőt jegyzem meg. Az emlékezet *térbeliségének* kérdésére összpontosító, főképpen francia és angolszász kutatások nyomán elgondolható, hogy a múlt valamiképpen megnyilvánulhat,

¹ A cikk alapjául szolgáló kutatást a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport (DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet) K 112335 sz. OTKA pályázata segítette.

² FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténetírás a 19. század második felében*. In *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS G. T. et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 179–193; Uő, *Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején*, In *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, szerk. FAZAKAS G. T. et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020, 111–142.

kifejeződhet a városi térben, épületekben, szobrokban, emlékhelyekben. A 19. századi debreceni társadalom emlékezési gyakorlatának elemzése célravezetőnek tűnik az Emlékkert és környéke *térmorfológiai* alakulástörténetének vizsgálatával, valamint a városi, a református egyházi és a kollégiumi közösségek ünnepi, rituális viselkedésének *térhasználati* szempontú interpretálásával.³ Az emlékhely és az emlékművek létrehozásának 19. századi folyamatát e debreceni mikrotér vonatkozásában több forrásból lehet rekonstruálni. Egyrészt az emlékmű-felavatások alkalmából készült beszédeket, tudósításokat, feljegyzéseket elemezve, másrészt a felállítást megelőző, illetve azt követő években, évtizedekben, az ünneplések idején (vagy ezektől függetlenül) íródott szövegeket.

Most a protestáns gályarabok, illetve, tágabban, az egész reformáció 19. század végi emlékezetére, valamint az október 31-i évforduló megünneplésére összpontosítok. Ehhez figyelembe kell vennünk, hogy a reformátusság Magyarországon a kiegyezés utáni politikai helyzetben milyen eszközökkel próbálta a protestáns emlékezés rítusainak megformálásával a saját identitását újraerősíteni, a társadalomban elfoglalt helyét megszilárdítani. Az is lényeges, hogy a felekezeti szempontú közösségi önértelmezés milyen nemzeti konnotációkkal rendelkezett a dualizmus ama időszakában, amelyben a nemzetiségi konfliktusok, illetve – a többi mellett – a magyar nemzeti identitás erősítése és a bécsi udvarral szemben továbbra is fennálló identitáspolitikai küzdelmek voltak meghatározóak. Ez utóbbiakhoz figyelembe kell vennünk a 19. század végén országszerte újjáéledő felekezeti ellentétek szempontját. Debrecenben is fontos volt ez: noha a kiegyezés utáni években csökkent a város és a bécsi udvar közötti feszültség, a helyi reformátusság újra – és egyre inkább – érzékenyen reagált a 19. század utolsó harmadában tapasztalt katolikus terjeszkedésre.⁴

E megerősödő felekezeti ellentét térhasználati szempontból is érzékelhető volt a városban. A 19. század utolsó éveiben ugyanis a helyi katolikuság a különféle ünnepek és egyéb események alkalmából a korábbiakhoz képest talán *gyakrabban*, vagy, legalábbis, protestáns nézőpontból egyre *látványosabban* lépett ki a Szent Anna utcai templom teréből: a templom és az iskola körüli paraliturgikus térbe, valamint a város utcáira. A debreceni reformátusság, részben válaszképpen is a katolikus kihívásra, a gályarabokra való emlékezést először retorikai síkon formálta meg, az emlékoszlop-állítással pedig a tényleges térhasználati gyakorlat is kialakult. Paradox módon mindkettő hasonló volt némi-

³ VARGA Júlia, *Emlékkertek Debrecenben*, Déri Múzeum Évkönyve, 1986, 251–303; P. SZÁSZFALVI Márta, *A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai*, Déri Múzeum Évkönyve, 2017, 121–122.

⁴ KÓSA László, *Művelődés, egyház, társadalom*, Bp., Akadémiai, 2011; Juliane BRANDT, *A protestánsok és a millennium*, Századvég, 1998/tél, 167–193; IRINYI Károly, *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben, 1867–1918*, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2002, 11–49.

képpen a katolikus nyelvezethez, illetve rítushoz. A reformátusok ugyanis az Emlékkert és ennek szobrai, illetve az egész Nagytemplom környéke megszenteléséről szóltak, sőt volt példa a katolikus körmenetekhez hasonló református processióra és ennek nyelvi reprezentációjára is.

A gályarabok emlékezetének nyelvi formálása

A protestáns gályarabok (és tágabb értelemben a reformáció ezt megelőző másfél évszázada) iránt az 1848–49-es szabadságharc utáni évtizedben, majd a protestáns pátensharc idején, nyíltabban pedig a kiegyezéstől kezdve nőtt meg az egyszerre egyháztörténeti és egyszerre aktualizáló érdeklődés. Ekkoriban kezdtek úgy értelmezni a (felekezeti sokszor a protestantizmushoz kötődő, de világi) történetírók is, hogy a kora újkori vallási küzdelmek, valamint a rendi szabadságért folytatott jogi, politikai, időnként katonai harc a 19. századi függetlenségi törekvések előképei, ahhoz vezető lépcsőfokai voltak.⁵ A reformációra, s különösen a gályarabokra és a gyászévtizedre való emlékezés és alaposabb egyháztörténet-írás az 1860-as évektől a reformátusságon belül főképpen a sárospataki, majd a debreceni kollégiumokhoz, kisebb részben a pesti teológiához kötődő egyháztörténetesek, lelkészek körében vált jellemzővé. Debrecenben előbb id. Révész Imre foglalkozott már az 1850-es évektől a reformáció történetével. Ezt az érdeklődést aztán tanítványa és utóda, Balogh Ferenc, az 1866-ban alapított debreceni egyháztörténeti tanszék első professzora teljesítette ki. Továbbá Balogh barátja, szellemi partnere, a szintén Debrecenben végzett másik Révész-tanítvány, Rácz Károly lelkész munkásságát kell kiemelni. Noha kutatásaik szakmailag jórészt megalapozottak voltak, ezzel együtt a saját jelenük vagy a közelmúltjuk politikai, egyházpolitikai és missziológiai helyzetértelmezése felől, allegorizáló módon is megemlékeztek a protestantizmus korábbi történetéről.⁶

Az 1870-es évek elejétől kezdve Balogh, illetve Rácz tanulmányaiban, emlékbeszédeiben, valamint naplóiban és levelezésében bizonyos szövegrészeket áttételesen a gályaraboszlop majdani felállításának előkészítőiként lehet értelmezni. Ez azt jelenti, hogy számos egyháztörténeti jellegű, illetve az ezekhez sokszor közel álló, református identitás erősítő munkáik – legalábbis nyelvi síkon – az emlékezés *tárgyi megnyilvánulása felé* mutattak. Ha nem is mindig fejeztek ki konkrét emlékmű-állítási igényt, a 20 évvel később, 1895-ben felállítandó monumentum ikonográfiájának és szövegeinek elemei e korai írásokban tűntek fel először. E tendencia hasonlóan látszik ahhoz, ahogyan a 19. század elejétől

⁵ RADA János, *A kultúrharc retorikája és a protestantizmus magyarországi röpiratokban*, Történelmi Szemle, 2017/1, 137–138.

⁶ *A protestáns gályarabság 18–19. századi kutatástörténetéhez* S. VARGA Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*, Bp., Universitas, 2008, 12–16; CSORBA Dávid, *Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához* = Mártírium és emlékezet, i. m., 166–178.

kezdve Európa számos országában és nálunk is jellemzővé vált a *nemzeti panteonizáció* folyamata, azaz a „nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok” *nyelvi, retorikai* megalkotása. Majd ennek nyomán (tervek szintjén legalábbis) egy valódi panteon felépítése és működtetése lett a cél, amellyel a „nemzet kollektív emlékezetét” akarták megjeleníteni.⁷

A több példa közül most csak egyre utalok. Rácz Károly gályarabokról szóló egyik monográfiájáról (mely a pozsonyi rendkívüli törvényszék 1674. március 5-i összehívásának szinte napra pontosan a 200. évfordulóján jelent meg) Balogh Ferenc írt recenziót. Ebben, metaforikusan, az emlékezés konkretizálódásáról és tárgyiasuló kiábrázolásáról szólt. Balogh szerint Rácz könyve „*irodalmi emlékoszlop* gyanánt [tanúskodik arról], hogy a hálás kegyelet 200 év után is munkál, sugallat által vont egy ifjú szerzőt, hogy *a vértanúk mohosult sírjaira gyászkoszorút kössön*, s a kiszenvedett egyházi és tanférfiúk neveit és tetteit felmutassa *egy koszorúba fűzve*”.⁸ Balogh – 1874-es naplójának egyik bejegyzése szerint – a véstörvényszék március 5-i kezdetének 200. évfordulóját követően néhány nappal két teológus tanítványát hívta meg ebédre. A beszélgetés közben felvetette, hogy két év múlva meg kellene emlékezni a gályarabok szabadulásáról. Így is lett: 1876. február 11-dikén a debreceni teológia Balogh által irányított Hittanszaki Önképző Társulata (HÖT) valóban megülte a szabadítás 200 éves évfordulóját, kollégiumi tanárok, diákok és mások részvételével.⁹

A reformáció emlékűnepe és a gályarabok

A február 11-i ünneplés a későbbi évtizedekben nem tért vissza, a gályarabokra való emlékezés az 1880-as években a reformáció évfordulójához kezdett kötődni. Bár a magyarországi református iskolákban csak 1900-tól tették kötelezővé október 31-e megülését, viszont a debreceni kollégium diákjai és tanárai már 1889 óta bekapcsolódhattak a HÖT által a teológusoknak szervezett, ettől kezdve évi rendszerességgel megtartott alkalmába. Ennek bevezetése szintén Baloghhoz kötődik, aki elsősorban a 19. századi genfi ünneplések példáját, illetve a németországi mintákat ismerte.¹⁰

⁷ PORKOLÁB Tibor, „Nagyjainknak pantheonja épül.” *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005, 5–6, 55, 69.

⁸ RÁ CZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874; BALOGH Ferenc, *Könyvismertetés*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1874/4, 201.

⁹ BALOGH Ferenc, *Debreceni Napló (1866–1884)*, DEENK Kt., Balogh Ferenc hagyatéka, Ms 28/4, 431; BALOGH Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1904[–1915], 678.

¹⁰ *Az ünneplés 19. századi történetének újabb szakirodalmából* ld. ITT ZÉS Gábor, *Reformáció és ünnep: Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?*, Credo, 2017/3–4, 47–63.

Noha a magyarországi protestáns egyházakban már évszázadok óta tartottak reformációs megemlékezéseket, ezek korábban jórészt a centenáriumokhoz kötődtek. Az 1817. évi jubileumot követően ugyan több évben is előfordult az ünneplés, ez azonban lassan vált rendszeressé a magyarországi protestáns gyülekezetekben, különösen a reformátusság körében. Az évente tartandó gyülekezeti alkalmat az 1881/82-es alkotmányozó zsinat írta elő. A zsinat első ülészakának hivatalos nyitó istentiszteletét éppen a reformáció emlékünnepén, 1881. október 31-én tartották Debrecenben.¹¹ Október 31-e megünneplését a zsinaton létrehozott „első közalapi törvény konstituálta”. A Közalap bevételi forrásai közé sorolták az október utolsó vasárnapján tartandó istentisztelet perselypénzjövendelmét.¹² A generális konvent jegyzőkönyvei alapján azonban megállapítható, hogy éveken keresztül küzdöttek azért, hogy a gyülekezetekben legyen valamennyi adomány, illetve egyáltalán megtartsák az ünnepet.¹³

Bár a HÖT 1889-től rendezett évente emlékünnepet, a társulatban korábban is megemlékeztek néhányszor a reformáció valamely jeles személyéről, eseményéről. Ezek tartalmi szempontú előzményét jelenthetik a rendszeres október 31-i alkalmaknak. Az első reformációs emlékünnepélyt a HÖT 1889. október 31-én este, a Kollégium dísztermében tartotta. A diákokon és tanárokon kívül lelkészek, illetve más városi vendégek is részt vettek. Szavalatok, emlékbeszédek és kórusénekek hangzottak el. Az alkalom alapító jellegére Csiky Lajos professzor is utalt, jelezve, hogy a HÖT „ezzel inaugurálta a reformációs emlékünnepélyek tartását, [és] maradjon is meg ezentúl évről-évre”. Az emlékezés november 10-én, vasárnap délelőtt a Kollégium Oratórium termében is folytatódott, a reformátorokról szóló alkalmi prédikációval.¹⁴

A következő években állandósultak az ünneplés elemei és helyszínei. 1890-től kezdve – amikortól a teológusokon kívül is évről-évre növekvő számú közönség vett részt – egyre nagyobb hangsúllyal jelent meg mind az emlékbeszédekben, mind a tudósításokban, hogy az ünnepély a református egyház prosperálásának jele, felekezeti identitás erősítő esemény. 1892. október 31-e volt az első alkalom, amikor az emlékező teológusok és professzoraik kiléptek a kollégiumi keretek közül, ugyanis a dísztermi alkalom után éttermi díszvacsorát tartottak.¹⁵ A későbbi években ez az új programelem is rögzült.

¹¹ BARÁTH Béla Levente, *Az 1881/82. évi debreceni alkotmányozó zsinat és egyházpolitikai jelentősége*, Mediárium, 2009/1–2, 7, 10.

¹² *Egyházi törvények az Evangéliom szerint Reformált Magyarországi Keresztény Egyházban*, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi ny., 1882, 52.

¹³ Ld. pl. A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, Budapest, 1894. évi április hó 24–27. napjain, kiad. TÓTH Sámuel, Debrecen, Városi ny., 1894, 23.

¹⁴ DPL, 1889. nov. 2., 404–405; Közl., 1890. jan., 27–28.

¹⁵ Közl., 1892. nov., 1–9, 11–12; DPL, 1892. nov. 5., 363.

A debreceni református sajtó cikkeiben – az országos lapokhoz hasonlóan – az 1890-es évek elejétől egyre gyakrabban taglalták a katolicizmus nemzetközi és hazai előretörését, s többször írtak arról is, hogy egyre látványosabban jelennek meg a városi térben. Az effajta tudósításokat, valamint magának a reformáció emlékünnepevényének a megszervezését és rítusait a 19. század végén ország- és Európa-szerte felerősödő egyházpolitikai ellentétek kontextusában érdemes elhelyezni. Ezek szerint a politikailag és kulturálisan növekvő jelentőségű *ultramontanizmus* (vagyis a Rómához lojális, hazafiatlannak bélyegzett, dogmatikus katolicizmus) a protestánsokhoz képest sokkal nagyobb hatású munkát tudott végezni ekkoriban: a klérus segítségével társadalmi egyesületeket alapítottak és komoly sajtótámogatást építettek ki. A magyarországi protestánsok e tendenciát mindenképpen meg akarták állítani. E – német mintára – *kulturkampf*-nak nevezett folyamatban látták fontos eszköznek a protestánsok a reformáció történetének aktualizáló interpretációját, illetve kezdték rendszeresíteni a kommemorációs gyakorlatokat.¹⁶

A katolikus terjeszkedés Debrecenben is több vonatkozásban volt érzékelhető. Szembetűnőek voltak például „a rendkívüli nagy fénnel megtartott különféle körmenetek”, továbbá a katolikus oktatási intézményrendszer és infrastruktúra kiépülése, valamint a protestánsok erős hangsúllyal foglalkoztak azzal is, hogy a katolikusok 1893 februárjában miképpen ünnepelték meg XIII. Leó pápa ötvenéves püspöki jubileumát Debrecenben (ahogyan a világban másutt is). Ez utóbbiról bíráló hangon írtak a tudósítások, külön kiemelve a Szent Anna templomon kívülről is feltűnő, látványos elemeket, reprezentációs célú díszítéseket.¹⁷ A katolikusok városi térnyerését bíráló megjegyzésekhez hozzájárult a debreceni reformátusok frusztrációja amiatt, hogy a századforduló környéki évtizedekben a katolikusok lélekszáma jóval gyorsabban nőtt, mint az övék.

1894-ben a debreceni reformációi ünnepség szorosan összekapcsolódott a Tiszántúli Református Egyházkerület első alkalommal megszervezett ún. *egyházi értekezletével*, melyet éppen október 31-re hívtak össze. A korabeli tudósítások szerint felekezeti identitást erősítő céllal választották ezt az időpontot, egyébként nemcsak Debrecenben, hanem a dunamellékiek (egy nappal korábban) Budapesten is.¹⁸ Az október 31-i nagyszabású debreceni rendezvények miatt a HÖT a maga szokásos alkalmát csak az előző nap délutánján tudta megtartani a Kollégium dísztermében. Minden bizonnyal a másnapi esemény is hozzájárult ahhoz, hogy különösen nagyszámú közönség látogatott el erre, s a demonstratívként értelmezhető tömeget a katolikus–protestáns ellentét összefüggésében is hangsúlyozták a beszámolók. A tiszántúli egyházkerület egyházi értekezletét megnyitó

¹⁶ RADA, i. m.

¹⁷ *Wolafka Nándor emlékezete, 1852–1906*, Debrecen, Debreceni újság nyomdája, 1906, 10; DPL, 1893. febr. 25., 107–108.

¹⁸ KÓSA, Művelődés, i. m., 305.

elnöki beszéd – számos ekkori protestáns megnyilvánuláshoz hasonlóan – aktualizálta a múltat: a katolicizmus sötétségével négy és fél évszázada küzdő protestáns mártírok, gályarabok szenvedéseit emelte ki.¹⁹

A következő évben, 1895. szeptember 21-én az Emlékkertben leleplezték a gályarabok emlékoszlopát. A gályarabok történetének fontosságát előbb ugyan főképpen Balogh Ferenc plántálhatta bele a nagylelkű debreceni református donátor, özv. Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina lelkébe, aztán viszont ez az asszony szorgalmazta, illetve egymaga finanszírozta az emlékművet. Erre a Balogh-házaspár és Hegyiné fennmaradt levelezésében is van nyom, illetve Balogh később részletesebben is beszámolt erről. Számos korabeli megjegyzésből kiderül, hogy Balognak nemcsak az 1870-es évek óta zajló szellemi előkészületekben, hanem az emlékmű tényleges létrehozásának, feliratainak és ikonográfiai programjának konkrét megformálásában is komoly szerepe volt.

Balogh az oszlopavató beszédében azt bizonyította, hogy miért indokolt, ha ahhoz a Debrecenhez kötődik a gályarabokra való emlékezés, amely éppen magukban az üldöztetésekben nem volt érintett. Egyik érve szerint a gályarabságról szóló első jelentős emlékirat (a 17. század végén, külföldön latinul és más nyelveken is kiadott *Narratio brevis*) szerzője, Kocsi Csergő Bálint fiatalon Debrecenben tanult (ugyanígy számos más későbbi gályarab is); sőt, a nápolyi hajóról éppen a debreceni lelkészeket tájékoztatta 1675. október 5-i levelében, elpanaszolva rettenetes helyzetüket. Balogh másrészt azért is tartotta indokolt helyszínnek Debrecent az emlékezésre, mert a gyászévtized idején, éppen védettsége miatt, menhelye lett az üldözötteknek.²⁰ Balogh érvei jogosak voltak, de azt rögzíteni kell, hogy a református egyháztörténész *szükségesnek látta* bizonyítani, hogy miért e városban jött létre az emlékhely. Úgy látszik, ő is érezte, hogy Debrecen, mint a gályarabok „emlékezetét hordozó topográfia” mégsem egészen egyértelmű, hanem, legalábbis valamelyest, választott és esetleges.²¹

Az emlékoszlop 1895. szeptember 21-i leleplezése két további alkalomhoz kapcsolódott. E napon volt ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület őszi közgyűlésének megnyitója, valamint 61 ifjú lelkész ünnepélyes felavatása. A három eseményt (és a megjelent tömeget) az 1894/95-ös egyházpolitikai törvények kapcsán kibontakozó társadalmi viták és a növekvő katolikus–protestáns felekezeti feszültségek időszakában a városi reformátusság demonstratív megjelenítésére használták fel. A gályarab-oszlopnál újabb ünnepséget az emlékmű leleplezésének első évfordulója alkalmából, 1896 szeptemberében tartottak.²² Ezután néhány évig nincs ilyennek nyoma, sem szeptemberben, sem az október 31-i emlékezéseken.

¹⁹ DPL, 1894. nov. 3., 545–547; 559–560.

²⁰ DPL, 1895. szept. 28., 476.

²¹ Vö. PORKOLÁB, i. m., 60.

²² DPL, 1896. szept. 26., 499.

1899 tekinthető fordulópontnak az Emlékkert térmorfológiájának és az ottani kommemorációs gyakorlatoknak a történetében. Az év nyarán ugyanis elszállították a levert szabadságharcra utaló, 1867 óta ott álló allegorikus oroszlánszobrot, és augusztus 2-án, a debreceni csata 50. évfordulóján a csigekerti Honvédtemetőben állították fel. A debreceni közgyűlési határozat ugyan kimondta, hogy emiatt „a város belterületén az 1848-iki nagy időkből egyetlen emlékjel sem maradt”, mégis mintegy három évig, egészen 1902. augusztus 2-ig kellett várni a haldokló oroszlán helyére tervezett Szabadságszobor leleplezésére.²³ Ezzel együtt viszont a korábbiaknál nagyobb szerepet kapott a gályarabok emlékoszlopa mint protestáns kommemorációs helyszín. Erre abból lehet következtetni, hogy 1899 szeptemberében újra felelevenítették a gályaraboszlop 1895. őszi felállítási alkalmát. 1900-tól kezdve viszont már nem szeptemberben ünnepeltek, hanem az október 31-i megemlékezések menetébe vonták be a gályaraboszlopot. A rítus bővülésnek az is fontos oka volt, hogy – mint már volt róla szó – éppen 1900-tól kezdve vált kötelezővé a reformáció kezdetének évi rendszerességű megünneplése az összes hazai református iskolában. Előbb a Magyarországi Református Egyház 1900. áprilisi, Budapesten tartott Egyetemes Konventjén szavazták meg, nem sokkal később a tiszántúli református egyházkerület közgyűlése is elfogadta. A református iskolákban kötelezővé tett emlékezésnek azért is volt tétje, mert az 1881/82-es zsinat óta, az akkori határozat ellenére is alig sikerült gyülekezeti szinten „bevinni e par excellence protestáns ünnep megtartását”, illetve a pénzgyűjtést a közalap céljaira.²⁴

1900. október 31-én Debrecenben a szokottnál még nagyobb szabású, új elemekkel gazdagított alkalmat tartottak. Ezúttal immár a zsúfolásig megtelt Nagytemplomban volt az istentisztelet, melyet követően, a reformációs emlékünnepek sorában első alkalommal, nyílt téren, az emlékoszlopnál is megemlékeztek a gályarabokról. Ekkor csatlakozott, koszorút helyezve el, a délelőtt még saját körében ünneplő református felsőbb leányiskola és tanítónőképezde tanári kara és diáksága. Délután a HÖT megtartotta az 1889 óta szokásos reformációs ünnepségét is, az akadémiai ifjúság és a tanári kar jelenlétében. A nagyobb nyilvánosság felé nyitás jegyében az ünnepnapról emlékfűzet jelent meg.²⁵

²³ HAMAR László, *A debreceni Szabadságszobor története*, Debrecen, Városi ny., 1902, 10–22; DFL, 1901. febr. 1., 16.

²⁴ A Magyarországi Ev. Ref. Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1900. április 24–27. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve, kiad. SASS Béla, Debrecen, Városi ny., 1900, 56, 8.

²⁵ Közl., 1900. nov. 1., 26–27; DFL, 1900. nov. 1., 15; DPL, 1900. nov. 3., 654–655; A reformáció 1900. évi október 31-ik évfordulóján a debreceni ev. ref. főisk. által rendezett ünnepély alkalmából, szerk. BARTHA Béla, Debrecen, Hoffmann és Kronovitz, 1900.

1901. október 31-én az előző évihez képest is nagyobb léptékű, immár nemcsak a gályarab-emlékműnél, hanem a belváros még tágabb terében érzékelhető ünnepséget tartottak. Csiky Lajos teológiai dékán prédikációja szokás szerint aktualizálta a reformációkori küzdelmeket. Az istentiszteletet követően – az előző évihez hasonlóan – a gályarabok emlékoszlopánál folytatódott a közös emlékezés. Az emlékkerti alkalomnak egyrészt az volt az újdonsága, hogy hosszabb volt és több elemből állt, mint 1900-ban, másrészt a megrendezésével ebben az évben – és ettől kezdve a következőkben is – a HÖT volt megbízva. (Így viszont délután már nem tartották meg a saját dísztermi rendezvényüket.) Özv. Hegyi Mihályné előző évben keltezett alapítványának kamatját – és ettől kezdve éveken keresztül mindig – olyan ifjúnak adták, aki a gályarabok emlékeztére a legjobb alkalmi beszédet írja, s melyet felolvashatott az emlékoszlopnál. Este mintegy száz fős társasvacsorát tartottak az Angol királynőben. Az 1901. évi alkalomról is készült emlékkiadvány.²⁶

Egy újságcikk arról számolt be, hogy a reformátusok az 1901. évi ünnepségen milyen látványosan használták a városi tereket: „igen helyesen! a piacon végig felvonultak az egyház leánynevelő intézetének növendékei is. Helyesnek mondjuk ezt az impozáns felvonulást azért, mert ha másból nem, ebből megtudhatta Debrecen piac-utcai közönsége, hogy ma a *református* Debrecennek ünnepe van! Erről pedig itt ebben a városban illő tudomást venni még azoknak is, kik felekezetünkhöz nem tartoznak.”²⁷ A reformációs emléknap városi felvonulásának kérdésével más tudósítások is foglalkoztak. Az egyik cikk azt nehezményezte, hogy az október 31-i emlékünnepeken, a katolikus körmeneti alkalmakon megszokottaktól eltérően, nem volt rendőri biztosítás: „kötelességünknek tartjuk, hogy egy dologra fel ne hívjuk a rendőrség figyelmét. Ugyanis: ha a katolikus egyház ünnepélyt rendez, processziókat tart, nemcsak hogy [az] ébernek nevezni szokott rendőrség már az ünnepség kezdete előtt megjelenik, s azokon az utcákon, hol a ceremónia lefolyik, a közlekedést beszünteti; nemcsak hogy a helyi vasút részvény-társaság szünteti be a kisvonal közlekedését; nemcsak a katonaság vonul ki az ünnepség fényének emelésére és a rend fenntartására, hanem annyira tiszteletben kívánják tartani az ünnepélyt, hogy pl. a menet mellett elhaladó más vallásúnak fejből, ha nem emeli meg, kiütik a kalapot. Mi nem kívánjuk, hogy a katonaság vallási ünnepélyünkre kivonuljon, mert hisz a mi ünneplésünk nem a reklám, nem a világ, hanem a lélek ünnepe; nem kívánjuk azt sem [...], hogy a kisvasút közlekedése szüneteljen; hanem igenis azt megkívánnánk [...], hogy [...] [a rendőrség] a mi enemű ünnepélyünkre is küldené ki közegeit,

²⁶ DPL, 1901. nov. 9., 711–712; BALOGH, *A Debreceni Református Kollégium* i.m..680; Évkönyv a Debreceni Ev. Ref. Főiskola akadémiai tanszakairól, 1899–1900, szerk. CSIKY Lajos, Debrecen, Városi ny., 1900, 98; S. SZABÓ József, *Özv. Hegyi Mihályné és a gályarabok emlékoszlópa*, Debreceni Képes Kalendárium, 1902, 34–35.

²⁷ DPL, 1901. nov. 2., 705. (Kiem. eredetiben.)

s a környéken a közlekedést szüntetné be arra az egy órára. Ezt követeli a méltányosság; ezt a tisztesség!”²⁸

E cikkben tehát a református szerző egy katolikus ünnepi gyakorlat mintájára, illetve ennek nyelvi kifejezésrendszerét alkalmazva értelmezte saját felekezeti jelentékeny változásokon átment, kifelé is egyre látványosabbá váló rituális térhasználati gyakorlatát. Ez a 20. század elejére immár nemcsak a Kollégium falain belülre korlátozódott, hanem előbb az éttermi díszvacsorák színhelyére, majd a Nagytemplomra, az Emlékkertre, sőt ezek tágabb környezetére, a Piac utcára is kiterjedt.

A további kutatásról

Azt követően, hogy 1902. augusztus 2-án az Emlékkertben végre felállították a három évvel korábban elszállított oroszlanos emlékmű helyén a szabadság allegorikus szobrát, a park újra módosult térmorfológiai szempontból. Ettől kezdve immár az új monumentum jelentése is befolyásolta nemcsak a március 15-i, hanem minden más ünnep rendjét, az egyes alkalmakon, köztük az október 31-i emléknapon elhangzott beszédek retorikáját, valamint a vonulás menetét. Az új Szabadságszobor emlékezetformáló hatásán túl az Emlékkertben zajló ünneplésekre befolyással voltak a következő néhány év emlékezetpolitikai konfliktusai is. Egyfelől a Kossuth-, illetve a szabadságharc-kultuszt érintő támadások a bécsi udvar részéről, másfelől a Rákóczi-szabadságharc 200 éves évfordulója körül kialakult kommemorációs viták, harmadrészt pedig a Rákóczi-hamvak hazahozatalának előkészítése, majd megvalósulása. A korábbi évtizedekhez hasonló módon volt érzékelhető az egyszerre nemzeti és egyszerre felekezeti jelleg az ünnepi alkalmakon. Az emlékezési alkalmak összetartozása még inkább jellemző volt attól kezdve, hogy a rövid életű Szabadságszobor lebontását követően, ugyanazon a helyen felállították Bocskai máig ott álló monumentumát (1906. november 25-én). Ez utóbbi ugyanis immár nemcsak a gályaraboszloppal együtt értelmezve, hanem önmagában is megjelenítette a nemzeti és felekezeti szabadság összetartozását. Az Emlékkert e térmorfológiai változásainak vizsgálata újabb kutatás célja lehet.

Rövidítések

DFL= Debreczeni Főiskolai Lapok, DPL = Debreczeni Protestáns Lap

Közl. = Közlöny

²⁸ DFL, 1901. nov. 4., 37.